

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Івано-Франківська обласна рада
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Тернопільський державний технічний університет імені Івана Пулюя
Інститут Фатіга (м. Стамбул, Туреччина)
Фірма «Нові технології в освіті» (м. Стамбул, Туреччина)

*Матеріали
Сьомого міжнародного симпозіуму*

**«ПРОБЛЕМИ ІНТЕГРАЦІЇ НАУКОВО-ОСВІТНЬОГО,
ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ В
ДЕРЖАВОТВОРЧОМУ ПРОЦЕСІ:
Україна – Туреччина»**

29 – 31 травня 2009 року

Івано-Франківськ

2011

УКРАЇНА ТА ТУРЕЧЧИНА НА ШЛЯХУ ДО ЄС

Україна та Туреччина – сусідні держави, між якими існують значні відмінності культурного, політичного та економічного характеру. Водночас український та турецький народи об'єднує багато спільного. Важливою складовою зовнішньополітичних курсів офіційних Києва та Анкари є набуття повного членства у Європейському Союзі. На своєму шляху обидві країни стикаються з різноманітними труднощами та перепонами. В цьому контексті практичну цінність може становити детальний аналіз механізмів та методів, з допомогою яких Україна та Туреччина намагаються боротися з проблемами на шляху євроінтеграції. Територіальна близькість, значний демографічний потенціал, вигідне геополітичне розташування обох країн дозволяють запозичувати та ефективно використовувати досвід одне одного у різних сферах життя, в тому числі у площині підготовки до вступу в ЄС.

Жодна із держав Європейського Союзу, або ж кандидатів на вступ не проходили такого тривалого в часі шляху, щоб набути членство у цьому об'єднанні як Туреччина. Заявку на отримання асоційованого членства у Європейському економічному співтоваристві – попереднику ЄС, Анкарою було подано у липні 1959 р., тобто – два роки після його створення. У вересні 1963 р. Договір про асоціацію було підписано, а в грудні наступного року він набув чинності. Документ в основі своїй стосувався економічної сфери і передбачав проведення в Туреччині цілої низки реформ. Передбачалося, що вони здійснюватимуться в три етапи і завершаться у 1995 р. набуттям Туреччиною статусу повноправного члена ЄС [2].

14 квітня 1987 р. Туреччина подала офіційну заявку на набуття членства у Європейському економічному співтоваристві, прийнявши одночасно зміни до законодавства, завдяки яким з'явилися нові можливості для розвитку демократії в державі. Однак у грудні 1989 р. Європейська комісія негативно оцінила заявку Туреччини хоча, і визнала її потенційним кандидатом. Відмова була викликана низкою чинників серед яких називалися «кіпрське питання»^{*}, територіальні суперечки з Грецією, порушення прав людини, далеко не демократичний характер політичної системи держави [28, s. 9], невирішеність «курдського питання», зростаюча інфляція тощо [2].

^{*} В результаті військового перевороту у липні 1974 р. на Кіпрі було усунуто від влади президента Макаріуса. Нове керівництво острова виступило з так званою «Великою ідеєю», відповідно до якої Кіпр мав приєднатися до Греції. Це викликало супротив з боку турків-кіпріотів. Протистояння між грецьким та турецьким населенням поступово набуло рис громадянської війни. За таких обставин Туреччина ввела свої війська на острів, які взяли під свій контроль його північну частину. У 1983 р. жителі північної частини Кіпру проголосили створення Турецької Республіки Північного Кіпру, яку на даний час визнає тільки Анкара. Саме «кіпрське питання» є найбільшим подразником у стосунках між Туреччиною та ЄС на сучасному етапі [14].

Тільки у грудні 1999 р. на зустрічі у Хельсінкі Туреччина отримала статус кандидата на вступ до ЄС. При цьому визначальним чинником, який зумовив відповідний крок офіційного Брюсселя, як це неодноразово траплялося в світовій історії, були не внутрішні зміни, а сприятлива зовнішньополітична кон'юнктура навколо Туреччини. Зокрема, йдеться про прихід до влади у Німеччині у 1998 р. соціал-демократів, які позитивно ставилися до визначення за Туреччиною статусу кандидата на вступ до ЄС, а також нормалізацію відносин з Грецією [28, s. 9].

Серйозні внутрішньополітичні реформи запроваджені в державі впродовж 2002–2004 рр., в ході яких була змінена Конституція та реформовано законодавство в напрямку розширення демократичних прав і свобод, склали підстави для наступного кроку. У жовтні 2004 р. Європейською комісією було ухвалено рішення, що Туреччина в цілому відповідає Копенгагенським критеріям. 17 грудня того ж року на зустрічі у Брюсселі глави держав та урядів країн Європейського Союзу прийняли рішення про початок з жовтня 2005 р. переговорів про вступ Туреччини до ЄС [2; 29].

Протягом наступного року офіційна Анкара продовжувала активно рухатися в бік об'єднаної Європи. 29 червня 2005 р. турецький парламент затвердив новий Кримінальний кодекс. 29 липня 2005 р. турецький уряд підписав протокол про поширення митного союзу на 10 нових членів ЄС.

З жовтня 2005 р., після кількогодінної дискусії між головною в ЄС Великобританією та Австрією**, переговори про вступ Туреччини до ЄС врешті-решт розпочалися [28, s. 8-9]. Брюссель та Анкара визначили 35 напрямків, по яких Туреччина брала на себе зобов'язання працювати з метою підготовки до набуття членства [9].

Таким чином, здавалося б що офіційна Анкара у площині євроінтеграційних кроків вийшла на фінішну пряму і її вступ до ЄС став виключно питанням часу. Однак доволі швидко стало зрозуміло, що становище Туреччини далеко не таке однозначно позитивне. Вже у наступному 2006 р. Брюссель заморозив 8 переговорних напрямів із Туреччиною через відмову останньої відкрити свої порти та повітряний простір для кіпрських кораблів та літаків [12].

Таким чином, аналізуючи пройдений Туреччиною шлях в напрямку об'єднаної Європи, кидається в вічі непередбачуваність його результатів. В цьому контексті варто чітко окреслити, які ж чинники можуть сприяти, а які – зашкодити або ж навіть поставити під сумнів саму можливість приєднання Анкари до ЄС.

Отже, найважливіші суб'єктивні та об'єктивні фактори, які можуть стати на заваді набуття Туреччиною членства в ЄС:

** Як відомо саме австрійці найбільш різко виступають проти вступу Туреччини до ЄС. Частка громадян цієї держави, які підтримують євроінтеграційні прагнення Анкари становить 5,6 % [25].

- входження Туреччини до Євросоюзу повинно бути схвалено парламентами всіх його членів, а також на всенародному референдумі у Франції. Як відомо, політики та пересічні жителі Австрії, Франції, Німеччини, Греції, Бельгії, Данії, Кіпру, Фінляндії, Литви та низки інших держав негативно налаштовані щодо членства Туреччини в ЄС [2; 28, s. 11];

- в економічному плані Туреччина значно відстає від середньоєвропейських показників, залишаючись небагатою країною з великим розривом у рівні життя між жителями великих міст та селянами. За підрахунками експертів для того, щоб «підтягнути» Туреччину до європейських стандартів їй потрібно більше коштів ніж всім державам, що приєдналися до ЄС у 2004 р. [8];

- Туреччина – мусульманська країна, в якій більшість населення сповідує інші ніж європейці цивілізаційні засади;

- Туреччина межує із «проблемними» Близьким Сходом та Кавказом;

- в Туреччині, не дивлячись на реформи, є значні труднощі і з дотриманням прав людини і функціонуванням демократії [28, s. 11];

- Туреччина – країна, в якій проживає більше 70 млн. чоловік і рівень народжуваності дає підстави припускати, що в недалекому майбутньому вона за демографічними показниками може стати першою державою Європи;

- невирішені «кіпрська» та «курдська» проблеми [4, с. 70; 12] та інші.

Моменти, які сприятимуть приєднанню Туреччини до ЄС:

- впродовж тривалого часу і особливо в останні роки турки відповідно до рекомендацій офіційного Брюсселя інтенсивно здійснюють реформування різноманітних сфер життя, поступово наближаючи їх до загальноєвропейських [6; 25];

- вступ Туреччини до ЄС призведе до зростання енергетичної безпеки останнього^{***};

- будучи членом НАТО Туреччина у своїх євроінтеграційних починаннях користується активною підтримкою США [1; 16];

- успішне реформування та вступ ісламської Туреччини до ЄС може послужити стабілізаційним чинником для розвитку багатьох арабських країн;

- у разі вступу Туреччини до ЄС вона може стати зв'язуючою ланкою між Заходом та мусульманським світом;

^{***} Оскільки турецька влада тісно пов'язує питання своєї інтеграції до ЄС із будівництвом газопроводу Nabucco, який більшою частиною має розташовуватися на території Туреччини, саме потенційна можливість зростання енергетичної безпеки може підштовхнути офіційний Брюссель зайняти менш «принципову» позицію у багатьох спірних питаннях із Анкарою. Можливість постачальника природного газу із Середньої Азії в обхід Росії та України, зменшення в такий спосіб залежності від одного поставщика та транзитера можуть стати вагомим стимулом до дій для прагматичних європейців [9; 21; 30]. Водночас, позитивним є той факт, що Туреччина межує з Каспійським регіоном та регіоном Перської затоки, в яких зосереджено значна кількість енергоресурсів [4, с. 69].

- невдача євроінтеграції Туреччини може призвести до скасування реформ, здійснених у країні, та радикалізації суспільства;

- Туреччина, за умови вступу до ЄС, завдяки її мілітарному потенціалові сприятиме розвитку європейської безпекової політики [8; 28, s. 11-12].

Не менш насичений, щоправда не такий тривалий у часі, шлях з метою вступу в ЄС здійснила наша держава. У грудні 1991 р. Європейські Співтовариства, відзначивши демократичний характер Всеукраїнського референдуму, визнали незалежність та суверенітет України [13, с. 81-82]. 9 січня 1992 р. Європейська комісія внесла пропозицію до Ради ЄС про необхідність замінити Угоду про партнерство та співробітництво з СРСР від 1989 р. двосторонніми документами, які б враховували нові політичні та економічні реалії [10, с. 248-249].

На початку 90-х рр. ХХ ст., враховуючи економічний, промисловий та людський фактори, Україна розцінювалася європейськими структурами як один з найперспективніших кандидатів на вступ в ЄС [19, с. 6]. Водночас, отримавши після розпаду СРСР в спадок третій у світі ядерний потенціал, держава об'єктивно ставала впливовим міжнародним гравцем.

З метою укладення договору, в якому б регламентувалися стосунки між Україною та Європейським Союзом, Європейська комісія на початку 1993 р. розпочала переговори з офіційним Києвом. Їхнім результатом стало підписання в Люксембурзі 14 червня 1994 р. Угоди про партнерство і співробітництво між Україною і ЄС [10, с. 250], яка була першим документом такого зразка, укладеним із державою, що виникла на пострадянському просторі [19, с. 6].

Відповідно до Ст. 1 УПС між ЄС та Україною встановлювалися партнерські стосунки, цілями яких визначено забезпечення політичного діалогу; сприяння розвитку торгівлі, інвестицій і гармонійних економічних відносин між Сторонами; створення основ взаємовигідного економічного, соціального, фінансового, цивільного, науково-технічного та культурного співробітництва; підтримка зусиль України по зміцненню демократії і розвитку її економіки та завершенню переходу до ринкової економіки [26].

Хоча за своїм правовим статусом УПС значно поступалася Європейським угодам про асоціацію, підписаним ЄС у 1992–1993 з країнами Центрально-Східної Європи [10, с. 250], однак вона стала правовою основою для стосунків України з найвпливовішим європейським гравцем. В умовах складної економічної ситуації в країні та непростих стосунків з Російською Федерацією це відкривало перед державою можливості для поступу у багатьох сферах.

Оскільки угода повинна була бути ратифікована всіма членами ЄС вона вступила в дію тільки 1 березня 1998 р. До цього часу двосторонні стосунки регламентувалися так званою «Тимчасовою угодою», яку було підписано 1 червня 1995 р. [19, с. 6].

Так званий «партнерський» період у стосунках між ЄС та Україною [31, s. 101], який тривав з 1994 по 1999 рр., можна охарактеризувати як надзвичайно продуктивний. Впродовж цього періоду Україна стала членом Ради Європи та ОБСЄ, взяла участь у програмі «Партнерство заради миру», в ході саміту ЄС у Флоренції отримала статус країни з перехідною економікою [3, с. 201-202].

У листопаді 1994 р. Європейським Союзом було схвалено Спільну позицію щодо України, у грудні 1996 р. – План дій, в якому висловлювалася підтримка незалежності, територіальної цілісності, демократичних, політичних та економічних перетворень в Україні, її інтеграції до світової економіки [10, с. 250].

Значний поступ впродовж зазначеного періоду було зроблено в плані налагодження реальних механізмів та інституційного забезпечення співпраці. У цьому ключі у вересні 1997 р. у Києві відбувся Перший самміт Україна – ЄС, в ході якого було підтверджено європейський вибір України, обговорено засади розвитку спільної договірно-правової бази, розглянуто шляхи поглиблення економічного співробітництва [20]. До кінця 1998 р. було сформовано основні органи, через які реалізується діалог між Україною та ЄС на найвищому рівні: Раду зі співробітництва, Комітет зі співробітництва та Комітет парламентського співробітництва [10, с. 251].

Знаковою подією у євроінтеграційних прагненнях України стало затвердження 11 червня 1998 р. Президентом України «Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу». В документі вказувалося: «Національні інтереси України потребують утвердження України як впливової європейської держави, повноправного члена ЄС». Що стосується середньострокової перспективи, то головним зовнішньополітичним пріоритетом у «Стратегії» визначено набуття статусу асоційованого члена ЄС [27].

10 грудня 1999 р. на засіданні Європейської ради у Гельсінкі було прийнято Спільну стратегію ЄС щодо України. В документі йшлося про підтримку економічних та демократичних перетворень в Україні, підтверджувалося, що пріоритетним напрямком реалізації політики ЄС стосовно України є УПС [13, с. 85]. Попри те, що стосунки між ЄС та Україною характеризувалися як «стратегічне партнерство», у документі були відсутні будь-які натяки на майбутнє членство [31, s. 104]. Це надзвичайно десонансувало з рішенням Європейської ради про початок переговорів щодо вступу з низкою держав у тому числі Болгарією та Румунією [11], які за багатьма показниками були не в кращому становищі ніж Україна.

В наступні роки у стосунках між Україною та ЄС спостерігається певне охолодження. Відсутність чітких перспектив стосовно набуття членства були однією із причин, які підштовхнули Україну до тісніших взаємин із Росією. Особливо складними стали двосторонні зв'язки,

починаючи з 2001 р., коли керівництво української держави стало об'єктом гострої критики через вбивство журналіста Г.Гонгадзе, брак послідовних економічних і соціальних реформ, продаж в Ірак українських «Кольчуг» тощо [5, с. 39].

На думку відомого політолога-міжнародника В.Копійки, вже на момент ратифікації УПС динаміка нарощувань відносин ЄС з Україною була майже вичерпаною. В наступні роки у відносинах намітилася певна стагнація, викликана розбіжностями в оцінці та ставленні сторін до значення взаємного співробітництва. Українська сторона стверджувала, що основними гарантіями ефективності внутрішніх реформ, економічної та політичної стабільності має бути визнання з боку ЄС європейських перспектив України. Зі свого боку, європейські функціонери уникали обговорення будь-яких перспектив членства України до завершення внутрішнього реформування, викликаного хвилею розширення на схід. По-друге, на думку функціонерів ЄС, членство в ЄС чи перспектива членства не має бути стимулом для внутрішніх реформ потенційного кандидата, а своєрідною нагородою за їх успішне проведення [10, с. 253].

В кінцевому підсумку це призвело до того, що впродовж другої каденції президентства Л.Кучми в рамках реалізації політики багатовекторності спостерігався помітний крен в бік Росії.

Перебуваючи в так званій «м'якій» ізоляції, офіційний Київ продовжував здійснювати кроки, які засвідчували, що попри розчарування в Україні не відмовилися від діалогу з Євросоюзом. Свідченням цього може служити вироблення вересні 2000 р. більш чіткої стратегії України щодо ЄС. У цьому руслі також варто згадати Послання Президента України до Верховної Ради України від 18 червня 2002 р., в якому підтверджувалися європейські прагнення нашої держави.

Європейські функціонери тим часом, ідучи на найбільше за часи існування ЄС розширення, яке мало статися у 2004 р., змушені були шукати нову формулу, яка б забезпечила конструктивну співпрацю із сусідніми країнами не обіцяючи їм членства. 14 червня 2004 р. Радою міністрів ЄС ухвалено Європейську політику сусідства, що розглядалася ізольовано від подальшого розширення ЄС та поряд з Україною охоплювала Росію, Молдову, Білорусь, середземноморські держави та країни Південного Кавказу [18].

Офіційний Київ досить стримано віднісся до ЄПС, розцінюючи її як таку, що не цілком відповідає стратегічним інтересам України [7]. В той же час, усвідомлюючи, що вона є якісно вищим рівнем у порівнянні з УПС, розпочав діалог в новому форматі, який завершився підписанням 21 лютого 2005 р. Плану дій Україна – ЄС [18]. У документі визначалося, що Європейська політика сусідства відкриває нові перспективи для України, зокрема щодо участі у внутрішньому ринку ЄС, розширення рамок та

поглиблення політичного співробітництва, збільшення фінансової підтримки тощо [17].

В ході дванадцятого засідання Ради з питань співробітництва України та ЄС (11 березня 2008 р.) [18] схвалено Спільний звіт про стан виконання Плану дій, в рамках якого констатовано досягнення Україною суттєвого прогресу у плані його виконання. Водночас наголошувалося на необхідності подальшої еволюції, особливо, що стосується створення належної системи стримувань та противаг між основними державними установами, реформування судової гілки влади, забезпечення прозорості приватизаційних процедур, проведення податкової реформи тощо [24].

Паралельно з реалізацією Плану дій, з березня 2007 р. Україна розпочала з ЄС переговори щодо укладення нової посиленої угоди [24]. Наступним кроком на цьому шляху став XII саміт Україна – ЄС, який відбувся 9 вересня 2008 р. у Парижі. На ньому українській стороні не вдалося домовитися з європейськими лідерами про початок переговорів про безвізовий в'їзд українських громадян на територію країн-членів Євросоюзу та про створення нового формату «27+1», який дозволяв би Україні брати участь в обговоренні загальноєвропейських проблем з правом дорадчого голосу [15]. З іншого боку, через призму Спільної заяви, ухваленої за результатами зустрічі, простежуємо певний поступ України в напрямку єдиної Європи. У документі зокрема зазначалося, «... що нова угода між Європейським Союзом і Україною буде угодою про асоціацію, яка залишає відкритим шлях для подальшого прогресивного розвитку у відносинах між Україною та ЄС. Європейський Союз визнає європейські устремління України і вітає її європейський вибір» [23].

7 травня 2009 р. на Празькому саміті ЄС було започатковано так звану «Східну політику», яка передбачає більш тісну взаємодію із 6 країнами-східними сусідами Євросоюзу, в тому числі Україною. У Спільній заяві, прийнятій за результатами саміту, вказувалося, що «Східне партнерство прагнутиме підтримувати проведення країнами-партнерами політичних і соціально-економічних реформ та сприятиме наближенню до Європейського Союзу» [22].

Отже, ми бачимо що Україна поступово все більше наближається до ЄС, хоча на офіційному рівні в Брюсселі нашій країні ще жодного разу не було обіцяно членства. Оптимістично оцінювати євроінтеграційний шлях України дають підстави наступні чинники:

- членами ЄС у свій час стала більшість європейських сусідів України, окремі з яких за низкою показників знаходилися на рівні нижчому від України;

- Україна – велика держава, яка лежить біля витоків європейської цивілізації і сповідує характерні для мешканців ЄС гуманістичні цінності;

- приєднання України до Євросоюзу посилить його енергетичну безпеку;

- підготовка України до вступу в ЄС супроводжуватиметься реформуванням економіки, законодавства, що об'єктивно створить нові можливості для європейського бізнесу в нашій державі;

- Україна з своїми демографічними, природними та науково-технічними ресурсами потрібна ЄС для того, щоб продовжувати відігравати роль впливового світового гравця;

- велика кількість країн-членів ЄС підтримують євроінтеграційні прагнення України.

Водночас, існують причини, які сповільнюють рух України в бік єдиної Європи. Серед них найважливіші:

- низький рівень економічного розвитку України, що у випадку приєднання нашої держави до Євросоюзу вимагатиме від Брюсселя значних фінансових витрат на модернізацію та реформування;

- непослідовність України у здійсненні реформ, які вимагає від держави ЄС;

- корумпованість та недостатній розвиток громадських інституцій України;

- опір значної частини суспільства вступу України до НАТО. При цьому відомо, що більшість країн, які вступили до ЄС у 2004 та 2007 рр. спочатку стали членами Північно-Атлантичного альянсу;

- необхідність завершення процесу внутрішнього реформування ЄС, що відбувається зі значними труднощами;

- незацікавленість у євроінтеграційній перспективі України впливового регіонального гравця, яким є Російська Федерація.

Отже, Україна і Туреччина пройшли доволі різні шляхи в напрямку до ЄС і знаходяться на різних рівнях інтеграції. Туреччина вже кілька десятиліть є асоційованим членом Євросоюзу, що надає їй переваги у порівнянні з Україною. Водночас саме можливість приєднання Туреччини до ЄС викликає найбільший супротив серед громадян, що живуть в державах-членах об'єднання. Україна традиційно зазнає критики у зв'язку із високим рівнем корупції, тоді як вагомою перешкодою для Анкари є небажання визнати Кіпрську республіку. Серйозною проблемою для обох держав є низькі економічні показники, які далекі від середньоєвропейських.

Таким чином, перед офіційними Києвом та Анкарою у сфері євроінтеграції існує багато проблем і від того наскільки ефективно і своєчасно вони будуть вирішуватися більшою мірою залежить, яке місце в майбутньому займуть Україна та Туреччина на міжнародній арені.

1. Барак Обама заохотив Туреччину у ЄС // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.bbc.co.uk/ukrainian/world/story/2009/04/090406_obama_turkey_oh.shtml

2. Бевзюк Є.В., Газдик М.І. Тернистий шлях Туреччини до Європейського Союзу // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.pdaa.com.ua/np/pdf4/24.pdf

3. Буряк П.Ю., Гупало О.Г. Європейська інтеграція і глобальні проблеми сучасності: Навчальний посібник. – К. : «Хай-Тек Прес», 2007. – 336 с.

4. Волчок Б.А. Євроінтеграція – основний вектор сучасної зовнішньої політики Туреччини // Науковий вісник Волинського державного університету імені Лесі Українки. – 2007. – № 7. – С. 67–72.
5. Гудь Богдан, Дідух Андрій. Україна у політиці провідних країн ЄС // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. – Вип. 12. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004. – С. 39–43.
6. Ермаков Н., Петров Г., Степанов А. Турція – ЄС: шаг вперед, два шага назад // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.delrus.ec.europa.eu/em/25/eeu04_11.htm
7. Європейська політика сусідства не відповідає стратегічній меті України // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.unian.net/ukr/news/news-312885.html
8. Ковтиха Віра. Не минуло й сорока років: Чи стане Туреччина членом ЄС? // День. – 2004. – 19 жовтня. – № 188 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ji-magazine.lviv.ua/kordon/eu/2004/day08-10.htm
9. Конфликт России и Украины показал: пора принимать Турцию в ЕС // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.net/rus/news/news-295940.html>
10. Копійка В.В. Розширення Європейського Союзу та Україна: Монографія. – К. : Логос, 2008. – 352 с.
11. Корнылов А.А., Лошаков А.А. Взаимоотношения Румынии и ЕС до открытия переговоров о присоединении // Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского. Международные отношения. Политология. Регионоведение. – 2008. – № 5. – С. 243 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.unn.ru/pages/issues/vestnik/99999999_West_2008_5/37.pdf
12. Кубосова Лючия. Уже 50 лет Турция стремится войти в ЕС // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.inosmi.ru/translation/251314.html>
13. Лендель М.О. Розширення та політика сусідства Європейського Союзу: Навчально-методичний посібник та матеріали до курсу. – Ужгород: Видавництво «мистецька лінія», 2008. – 284 с.
14. Молдобаєв А. Кіпр: Розділений рай // Персонал плюс. – 2008. – № 10 (262). – 13 – 19 березня // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.personal-plus.net/262/3042.html
15. На саміті Україна – ЄС Київ отримав перспективу членства і короткострокового безвізового режиму // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.newsru.ua/ukraine/10sep2008/sammit.html
16. Обама закликав прийняти Туреччину у ЄС // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: povunar.com.ua/world/62391
17. План дій Україна – Європейський Союз // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=17977185&cat_id=17976903
18. План дій Україна – ЄС // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?showHidden=1&art_id=228235195&cat_id=223344678&ctime=1247480372053
19. Присяжнюк Юрій, Галяс Андрій. Історичний шлях співпраці України та ЄС. Основні перешкоди на шляху євроінтеграції України // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини. – Вип. 12. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004. – С. 5–8.
20. Саміт Україна – ЄС // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.minagro.kiev.ua/page/?4265
21. Саруханян Севак. Турція вииграє від російсько-українського газового конфлікту // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.noravank.am/ru/?page=analitics&nid=1574

22. Спільна заява Саміту Східного партнерства у Празі. Неофіційний переклад // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: eu.prostir.ua/library/234749.html
23. Спільна заява щодо угоди про асоціацію Україна – ЄС (м. Париж, 9 вересня 2008 року) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/21532.htm
24. Спільний звіт щодо стану виконання Плану дій Україна – ЄС // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.kmu.gov.ua/kmu/control/uk/publish/article?showHidden=1&art_id=228235195&cat_id=223344678&ctime=1247480372053
25. Турція и ЕС – 1. Позиция граждан стран ЕС к членству Турции в союз // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.trtrussian.com/international/newsDetail.aspx?HaberKodu=89e3d60f-7972-44a2-991d-bf6c67f4b3f8>
26. Угода про партнерство та співробітництво між Європейськими Співтовариствами і Україною // Лендъел М.О. Розширення та політика сусідства Європейського Союзу: Навчально-методичний посібник та матеріали до курсу. – Ужгород: Видавництво «мистецька лінія», 2008. – 284 с.
27. Указ Президента України Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=615%2F98
28. Balcer Adam, Sadowski Rafał, Paczyński Wojciech. Turcja po rozpoczęciu negocjacji z Unią Europejską – relacje zagraniczne i sytuacja wewnętrzna. Raport OSW. Część I. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.osw.waw.pl/sites/default/files/raport_turcja_I.pdf
29. Kemal Kirişci. The December 2004 European Council Decision on Turkey: Is it an Historic Turning Point? // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: meria.idc.ac.il/journal/2004/issue4/jv8no4a8.html
30. NABUCCO. Європа домовилася з Туреччиною в обхід Росії // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.kavkaz.org.uk/ukr/content/2009/05/12/9503.shtml
31. Stępień-Kuczyńska Alicja, Słowikowski Michał. Unia Europejska a państwa Europy Wschodniej. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 2008.